

KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA NÉMETORSZÁGBAN

KONZERVATÍV ÉRTÉKEK VIZSGÁLATA
A CDU POLITIKÁJÁBAN

Nagy Milán

KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA NÉMETORSZÁGBAN

KONZERVATÍV ÉRTÉKEK VIZSGÁLATA
A CDU POLITIKÁJÁBAN

Nagy Milán

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	04
2. FOGALMI ALAPVETÉSEK – A „K-KÉRDÉS”	05
2.1. Kereszténydemokrácia	05
2.2. Konzervativizmus.....	06
3. A KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA VÁLSÁGA NÉMETORSZÁGBAN	06
3.1. A „Mutti-korszak” elhibázott politikai döntései.....	07
3.1.1. <i>Keresztény demokraták – Az önfeladás útja</i>	08
3.1.2. <i>„Ehe für alle” – avagy házasság mindenkinek?!</i>	09
3.2. A posztmerkeli időszak	12
3.2.1. <i>Az útkeresés és a választási bukás</i>	12
3.2.2. <i>Harmadszor – Konzervatív fordulat a CDU élén</i>	16
4. ÖSSZEGZÉS	18
5. IRODALOMJEGYZÉK	19

1. BEVEZETÉS

Jelen tanulmányban a keresztény-konzervatív politika, különös tekintettel a Kereszténydemokrata Unió (CDU) és testvérpártja, a Keresztényszociális Unió (CSU) helyzetét tekintjük át. A téma feldolgozásának célja a tavalyi németországi szövetségi parlamenti választás (Bundestagswahl) eredményéről való átfogó elmélkedés, melyhez megkíséreljük az ellenzékbe szoruló Uniópártok jelentős népszerűségvesztéséhez vezető út értékelő ismertetését, az önfeladással járó, keresztény-konzervatív nézőpontból minimum megkérdőjelezhető, valamint az egyszerűen politikai szempontból elhibázott döntések megjelenítését, illetve bemutatjuk a posztmerkeli érárt jellemző változásban, mindenekelőtt Friedrich Merz¹ pártelnökké választásában rejlő esetleges megújulási lehetőséget.

A német „Christdemokratie” helyzetéről való gondolkodás során mankóként támaszkodunk Orbán Viktor miniszterelnöknek a CPAC Hungary Konferencia megnyitóján elmondott beszédére, melyben a progresszív dominancia ellenszerének receptjét tizenkét pontban foglalta össze, és első pontként rögzítette, hogy „a saját szabályaink szerint kell játszani”, mert „aki az ellenfelei szabályai szerint játszik, az bizonyosan veszíteni fog.”² Tanulmányunkban a kormányfő megállapítását előzetes feltevésnek elfogadva közelítjük meg a vizsgált témakört, és ebből fakadóan e felvetésnek a német politikára vonatkozó helytállóságát járjuk körbe.

Jelen tanulmánnyal határozott célunk felhívni a figyelmet arra, hogy meggyőződésünk szerint nem a keresztény-konzervatív értékek képviselete vált idejétmúlttá, és ebből következően meghaladandó politikai programmá, hanem sokkal inkább arról van szó, – ahogy azt Kövér László házelnök a CPAC konferencián elmondott beszédében felvázolta, – hogy „az európai konzervatív politikai elit egy része elárulta a konzervatív gondolatot, meghasonult és valójában a politikai ellenfeleiket szolgálja.”³

---

¹ Friedrich Merz portróját lásd: GRECZULA Levente László: *Aki jobbra kormányozná a CDU-anyabaját – Kicsoda Friedrich Merz?*, Mandiner, 2020.03.03.

² ORBÁN Viktor előadása a CPAC Hungary Konferencia megnyitóján, Budapest, 2022.05.19.

³ KÖVÉR László előadása a CPAC Hungary Konferencián, Budapest, 2022.05.20.

2. FOGALMI ALAPVETÉSEK – A „K-KÉRDÉS”⁴

A tanulmány elején kísérletet teszünk a „k-kérdés” tisztázására, mely alatt mi egyfelől a konzervativizmus, másfelől a kereszténydemokrácia, illetve ezzel egyetemben a keresztény-konzervatív politika által a mindennapi döntéshozatal során szem előtt tartandó értékeket, irányvonalakat értjük. Az értékek azonosítása mellett – tanulmányunk elsődleges céljára tekintettel – kitérünk a kereszténydemokraták által hosszú éveken keresztül a Németország Szociáldemokrata Pártjával (SPD) közösen, nagykoalícióban vezetett Németország konzervatív nézőpontból alapértékeknek számító kérdésekben bekövetkezett változások értékelő bemutatására is. A későbbiekben pedig kitérünk a képviselendő – ám sok esetben mégis képviselet nélkül maradt – értékek és tényleges politikai cselekvés közötti – a politikai korrektséggel járó tanúsított jobboldali magatartás következményének tekinthető – ellentmondás, összeütközés hatására bekövetkező népszerűségcsökkenés folyamatára és annak választási eredményekben is megnyilvánuló kicsúcsosodására.

2.1. KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA

„A kereszténydemokrácia eszmetörténeti irányzat, társadalompolitikai program és világnézet. Mint eszmetörténeti irányzat keresztény, amennyiben gyökerei a kereszténység társadalmi tanításaiból, a pápák szociális enciklikáiból erednek, továbbá demokrata, mivel a politikai közösség optimális együttélési formájának a demokráciát tekinti.”⁵ A kereszténydemokrácia a keresztény politika cselekvésekben és döntésekben manifesztálódó gyakorlata. „A keresztény politika a keresztény szociokulturális bázisból táplálkozik, inspirációit az egyház társadalmi tanításaiból meríti. Fő feladatát a közjó és a társadalmi igazságosság szolgálatában látja, de nem utolsó sorban felvállalja a keresztény világnézetet hordozók politikai érdekvédelmét is. Más érdek- és politikai pragmatizmus orientált politikai irányzatoktól a politika morális felfogása különbözteti meg, amiből következik, hogy a keresztény politikában az értékalapú motívációknak meghatározó szerepük van.”⁶ A kereszténydemokrácia jó társadalomról való elképzeléseinek sarokpontjait az – emberi méltóság védelmét minden más politikai érték fölé helyező perszonalitás (személy-elv), a szegények, elesettek perspektívájából megfogalmazott szolidaritás, illetve a szubszidiaritás hármasa jelöli ki.⁷ Ezen elvek mentén a keresztény politika alapértékei közé tartozik az ember- és közösség-központúság, a felebaráti szeretet, a cselekvő részvétel, valamint a közjó szolgálata.⁸

A kereszténydemokrácia fogalmi tisztázásából kitűnik, hogy nem lehet kereszténydemokrácia keresztény politika nélkül. Ennek ellenére Annegret Kramp-Karrenbauer, aki egyébként a Német Katolikusok Központi Bizottságának (ZdK) is a tagja, a CDU elnökeként 2019-ben egy cikk keretében kifejtette, hogy „a keresztény üzenet nem ismer keresztény politikát.” Ez az üzenet irányt adhat a konkrét döntésekhez, de nem helyettesítheti a konkrét döntéseket. „Ezért lehetnek keresztény politikusok, de nem lehet keresztény politika.”⁹ A politikus véleménye és a kereszténydemokrácia fogalmából eredő tartalom közötti ellentét, ellentmondás nem egyszeri eset a CDU esetében, azonban

⁴ A k-kérdés (németül: Die K-Frage) Andreas Rödder 2019-ben megjelent *Konservativ 21.0: Eine Agenda für Deutschland* című könyve bevezető fejezetének elnevezése, melyben a konzervativizmusról szól röviden. Lásd magyarul: RÖDDER, Andreas: *Konservativ 21.0: A polgári Németország programja*, MCC Press, Budapest, 2021. A RÖDDER által alkalmazott gondolatsort kiszélesítve, a konzervativizmus mellett áttekinjtük a kereszténydemokrácia kérdéskörét is e fejezet keretében.

⁵ *Mi a kereszténydemokrácia?* Kovács K. Zoltán Kutatóintézet, 2020.05.21.

⁶ *Keresztény politika*, Kovács K. Zoltán Kutatóintézet, 2020.07.23.

⁷ A modern kereszténydemokrácia három alapelvevel kapcsolatban lásd: Nagy Milán (szerk.): *Fogalomtár: A kereszténydemokrácia alapfogalmai*, Szent István Intézet, Budapest, 2022.

⁸ *Uo.*

⁹ KRAMP-KARRENBAUER, Annegret: *Es kann keine christliche Politik geben*, Zeit Online, 2019.05.23.

jól példázza a kereszténydemokratákra nehezedő, az eredeti értékektől eltérítő korszellem megjelenését a legfelsőbb döntéshozói köreikben is.

2.2. KONZERVATIVIZMUS

„A 21. században a konzervatív irányok virágzásának vagyunk szinte mindenütt tanúi, és egyértelműen láthatóvá vált, hogy a konzervativizmus fogalmához kapcsolódó görcsök fokozatosan feloldódtak. Számos politikai irányzat, amely korábban hallani sem akart konzervativizmusról, ma minden fenntartás nélkül magára ölti a konzervatív jelzőt. A környezetpolitika, a fenntarthatóság különböző modelljei, vagy éppenséggel az életvilág különböző területeinek ökonomizálódásával szembeforduló politikai irányok is előszeretettel hivatkoznak a maguk konzervatív érzületére. Manapság a konzervativizmus elsősorban a polgári demokrácia elveinek alapjaként jelenik meg, ahol a polgári magatartáshoz szorosan hozzátartozik az oktatás és a kultúra ápolása, a környezet kímélete, az egyéni felelősség vállalása és a polgári életformák és értékek védelme mellett a radikalizmus és a populizmus kritikája.”¹⁰

A német kereszténydemokratákban – lehet, hogy az itt leírtakra is tekintettel, de – 2012-ben megfogalmazódott az a gondolat, hogy a párt nevében a keresztény „C” jelzőt a konzervatív „K” jelzővel lenni érdemes leváltani. Az ügy kapcsán terjedelmes írást közölt a CDU/CSU evangélikus munkacsoportjának országos elnöke, Thomas Rachel, melyben a „C” megőrzése mellett foglalt állást.¹¹ Írásából az olvasható ki, hogy a keresztény jelző többlete miatt tart ki az eredeti elnevezés mellett, mely egyfajta belső indítást, mindenekelőtt a felebaráti szeretet gyakorlását, személyes megélését hordozza magában. Mindezek után kifejezetten meglepő, hogy míg a 2010-es évek első felében csupán a keresztény jelző többlete miatt került háttérbe az ezen irányú névváltoztatás ötlete, addig Andreas Rödder *Konzervatív 21.0* című, az MCC Press gondozásában megjelent könyvének prologusában – szemben az első bekezdésben foglalt állítással – egyenesen azt rögzíti, hogy „Németországban a közvéleménykutatások szerint a »konzervativizmus« fogalmával nem sok politikai babért lehet aratni.”¹² A kérdésben nem tudunk igazságot tenni. Azonban az is igaz, hogy a CDU politikája sem teszi lehetővé a kérdés eldöntését, ugyanis azt már rég’ nem nevezhetjük keresztény-konzervatív irányultságúnak. A következő részben ezen állításunkat támasztjuk alá két, a párt identitása szempontjából lényegesnek vélt ügy kibontásán keresztül.

3. A KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA VÁLSÁGA NÉMETORSZÁGBAN

„A merkeli ideológiamentes pragmatizmus, amellet, hogy a bevándorlás, a társadalmi integráció lehetőségének dolgában tévedett, számos előnnyel is járt az ország számára. Pártja azonban amiatt, hogy mindig csak tőle balra álló koalíciós partnerekkel tudott többséget szerezni, elvesztette karakterét, ami hosszú távon életveszélyes. És persze ott van az a sokat emlegetett korszellem, ami a párt nevében a C, vagyis hogy christlich, keresztény jelző használatát, használhatóságát egyre gyakrabban megkérdőjelezi. Ha szándék sincs, vagy csak egészen halovány és sporadikus a korszellem, a modern világ mindenféle trendjének megállítására, esetleg visszafordítására, bármiféle értékközpontú

¹⁰ BALOGH László Levente: *Konzervativizmus* In: *Reflexivállamelmélet II.*, szerk. CS. KISS Lajos, Kézirat, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Budapest, 2021.

¹¹ RACHEL, Thomas: *Was ist konservativ an der CDU?*, Evangelischer Arbeitskreis der CDU/CSU, 2012.

¹² RÖDDER: *i. m.*, 8.

programalkotásra, akkor ez a folyamat feltartóztathatatlan.”¹³ Az idézet Pröhle Gergely diplomata, a Habsburg Ottó Alapítvány igazgatója tollából származik, aki az úgynevezett „Superwahljahr” kapcsán vetette lapra gondolatait a kereszténydemokrácia és a kereszténydemokraták, vagyis az Uniópártok németországi helyzetéről. A következőkben az idézetben summázott álláspontként megjelenő felvetések háttérben meghúzódó folyamatok, illetve politikai döntések megvilágítására teszünk kísérletet.

3.1. A „MUTTI-KORSZAK” ELHIBÁZOTT POLITIKAI DÖNTÉSEI

A német kereszténydemokraták támogatottságában bekövetkező drasztikus visszaesés háttérében meghúzódó folyamatok átfogó történeti ismertetése nem célja jelen tanulmányunknak. Azonban a Merkel-éra értékelő bemutatását megelőzően tényszerűen rögzítendő, hogy hosszú távon megfigyelhető trend a jobbközép néppártok támogatottságának visszaszorulása: míg 1983-ban Helmut Kohl még a szavazatok 48,8 százalékával aratott győzelmet, addig 2002-ben Edmund Stoibert vezetésével az Uniópártok a szavazatok 38,5 százalékát, 2017-ben Angela Merkel¹⁴ vezetésével pedig 32,9 százalékát tudhatták magukénak.¹⁵ Részben e tendencia folytatásának, felgyorsult romlásának tekinthető a legutóbbi szövetségi parlamenti választás alkalmával elért 24,1 százalékos eredmény, mellyel nemcsak a relatív többséget, de a kormányalakítás lehetőségét sem tudták megszerezni a kereszténydemokraták. E közelmúltban lejátszódó folyamat részletesebb összegzését megelőzően az Angela Merkel 18 évnyi pártelnöksége (2000-2018), illetve 16 évnyi kancellársága (2005-2021) időszakának témánk szempontjából releváns politikai döntéseit és kormányzati intézkedéseit tekintjük át, melyek a kereszténydemokraták népszerűség visszaeséséhez vezethettek.

Különösen a tavalyi szövetségi parlamenti választást követően sokan elgondolkoztak azon, mi is vezethetett a kereszténydemokraták népszerűségének ilyen volumenű visszaeséséhez. Könnyen belátható, hogy az elégedetlenség oka nem a gazdasági teljesítőképességben keresendő, ugyanis a német gazdaság – a 2008-as gazdasági világválság és a 2019-es koronavírus-járvány okozta válság nehézségeit leszámítva – rendkívül jól teljesített; de még csak nem is a Kanzlerin alkalmatlanná válásában, hiszen különösen az elmúlt időszak történései igazolják, mekkora szükség lett volna még rá az európai politika küzdőterén. „Az ok sokkal inkább a korszakban keresendő, amelynek a pragmatikus, problémamegoldó »poszt-politikus« Merkel talán már nem felel meg: akkor, amikor világszerte Donald Trumphoz hasonló populista politikusok kerülnek hatalomra, a »száraz«, sokszor érzelemmentes kancellárasszony stílusa sokak számára álmosító, demobilizáló. A stílus, a forma persze nem minden: Merkel tartalmi, politikai hibákat is elkövetett, elsősorban a 2015-ös menekültválság kezelésénél. A másik vád, amit kritikusai – nem minden ok nélkül – megfogalmaztak vele szemben, az volt, hogy kormányzati évei alatt a politikai paletta közepére vezette a CDU-t, így túlságosan kiüresítette eredeti, konzervatív-jobboldali álláspontjait. (...) A döntő érv Merkel ellen azonban a CDU támogatottságának mélyrepülése volt: 2018 őszére már csak 25-27 százalékon állt az egykor oly erős párt.”¹⁶

A kereszténydemokraták balra tolódása, az önfeladással járó keresztény identitás elvesztése, vagy legalábbis háttérbe szorulása Hettyey András kritikai észrevételei között és a Pröhle Gergely által felvázolt helyzetkép leiratában is kiemelt helyet foglal el, ezért elsőként ezen állítást járjuk körbe.

¹³ PRÖHLE Gergely: *Német tartományi választások – Végzetes lejtőn a CDU?*, Index.hu, 2021.03.15.

¹⁴ Angela Merkel portréját lásd: GRECZULA Levente László: *Az örök Mutti – leköszön a német kancellár*, Mandiner, 2021.09.26.

¹⁵ RÖDDER: *i. m.*, 21.

¹⁶ HETTYEY András: *Merkel után, AKK előtt: A CDU útkeresése*, Nézőpontok, Stratégiai Védelmi Kutatóközpont, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2018.

3.1.1. Keresztény demokraták – Az önfeladás útja

1945 után „a keresztény jelző az unió önértelmezésének központi fogalmává vált.”¹⁷ Azonban a liberalizmus térnyerésével és az ezzel összefüggő szekularizáció előretörésével a „C” (keresztény) helyett egyre inkább az „U” (unió) vált hangsúlyossá. Ezzel összefüggésben az 1960-as évek végén megtörtént a keresztény szó-készlet teológia-mentesítése, azért, hogy a párt mondandója a liberálisok vagy humanisták, a zsidók vagy muszlimok számára is támogathatóvá váljon. Ebből adódóan a keresztény jelző elvesztette fundamentális jellegét a párt programja, identitása vonatkozásában. Az űrt az 1970-es évek végén a „Szabadság, szolidaritás, igazságosság” hármas jelszavával töltötték ki, majd a pártprogramban megjelenő szociális, liberális és konzervatív fogalmak és elemek mentén Angela Merkel idejére „A Közép” („Die Mitte”) vált a fő üzenetté. A közép-re pozicionálás nemcsak a párt balra tolódását, a vörös-zöld irányadó kultúrához igazodását, hanem a konzervatívok szélre szorulását, elszigetelődését is eredményezte, melynek következtében Werner Patzelt német politikatudós szerint „a konzervatívok nem érezték magukat többé otthon a Kereszténydemokrata Unióban”¹⁸. Akik nem értettek egyet a párt által évtizedeken keresztül képviselt értékek feladásával, azok egy csoportja megalkotta a merkeli politika párton belüli liberális konzervatív ellenpólusát: az ÉrtékUniót (WerteUnion); egy másik csoportjuk pedig létrehozta az illiberális konzervatív Alternatíva Németországért (AfD) elnevezésű politikai pártot.¹⁹

Mindeközben a politikai paletta közepére történő pozicionálás és a néppárti jelleg, valamint a társadalmi szekularizáció és elvállaltalanodás együttese sokak szerint elegendő ok arra, hogy elhagyja a párt a nevéből a keresztény jelzőt. Ennek, a névváltoztatáson lényegesen túlmutató vitának régebbre visszanyúló állomásai is vannak, de 2022 elején a CDU belső, a szövetségi választási kudarc okait taglaló elemzése is tartalmazta ezen ötletet. A kendőzetlen őszinteséggel íródott elemzés nemcsak megállapítja, hogy a párt „nem hiteles és nem eredeti”²⁰, de javaslatot is tartalmaz a jövőre nézve. Az elemzés egy részét Andreas Rödder jegyzi, akinek világos javaslata, hogy hagyja el nevéből a kereszténységre utaló – és véleménye szerint ezáltal sok választót távoltartó – betűt a CDU, mely lépéssel egyúttal a párt identitásválsága is megoldódna.²¹ Rödder felvetése nemcsak a párton belül váltott ki vitát – a Frankfurter Allgemeine Zeitung például hosszú véleménycikket közzölt²², amelyben a szerző felhívta a figyelmet arra, hogy az európai politikai folyamatok eddig nem bizonyították, hogy a kereszténységre való hivatkozás befolyásolná a konzervatív pártok sikerét. Azonban azt is elismerte, hogy a CDU-n belüli kezdeményezés nem lenne precedens nélküli, hiszen Svájcban a Kereszténydemokrata Néppárt szövetségi szinten „Die Mitte” (A Közép) néven politizál. Kiderül továbbá a cikkből az is, hogy a politikai kommunikációban már így is történt változás, ugyanis míg korábban a katolikus szociális tanítás rendszeresen megjelent retorikai szinten a párt megszólalásaiban, addig mostanában már a „keresztény emberkép” jelszavát hangsúlyozzák a kereszténydemokrata politikusok – ettől remélve azon támogatók megszólítását, akik vagy kizárólag kulturális kereszténynek vallják magukat és nem hívők; vagy más vallásúak.²³ A „C” elhagyásával kapcsolatban kifejtette véleményét Serap Gülert, a CDU elnökségének

¹⁷ RÖDDER: *i. m.*, 39.

¹⁸ SZILVAY Gergely: *Hogyan látják Magyarországot a németek? – Werner Patzelt a Mandinernek*, Mandiner, 2022.05.06.

¹⁹ RÖDDER: *i. m.*, 39-42.

²⁰ CARSTENS, Peter: *Selbst das C ist nicht mehr tabu*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2022.01.26.

²¹ MÜLLER-VOGG, Hugo: *Ist das „C“ in CDU noch zeitgemäß?*, Cicero, 2022.01.25.

²² Lásd: BINGENER, Reinhard: *Was wäre die CDU ohne „C“?*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2022.02.02.

²³ *Elhagyná a kereszténységre való utalást a nevéből a CDU*, Mandiner, 2022.02.02.

hívó muszlim tagja is, aki szerint „a C nem azt jelenti, hogy ez egy keresztény klub, ami csak keresztényeket lát szívesen”²⁴ – sőt, számára éppen ez a betű jelképezi a párt nyitottságát.²⁵

Jól látszik tehát, hogy rendkívül megosztó az esetleges névváltoztatás kérdése. Egyfelől igaz az az állítás, hogy a nagy egyházak tömegesen veszítik el a híveiket, másfelől viszont „egyértelmű, hogy van tér egy mérsékelt jobboldali párt számára a német politikai palettán”²⁶. Emiatt a névváltoztatással kapcsolatos kérdést leginkább úgy lehetne feltenni, hogy van-e helye a kereszténységnek a politikai jobboldalon. Véleményünk szerint egyértelműen van, azonban úgy tűnik, hogy e kérdés egyelőre nem fog napirendre kerülni Németországban, ugyanis Markus Söder, a CSU elnöke – a keresztény értékekre hivatkozva – határozottan jelezte, hogy nem fognak vitát folytatni a „C” jelzőnek a pártnévből való törlése témában.²⁷

A keresztény jelző pártnévből való elhagyásának problematikája tehát egyelőre eldőlni látszik, azonban a párt kereszténységhez fűződő viszonya nemcsak elméleti síkon merült fel, hanem a párt konkrét politikai kérdések kapcsán képviselt álláspontjában is. A teljes önfeladás, az évtizedeken keresztül képviselt értékek semmibevétele szempontjából a legekleatásabb példa, hogy az azonos nemű párok házasságkötésre vonatkozó jogát bevezető törvény (Eheöffnungsgesetz)²⁸ elfogadását jelentős számú kereszténydemokrata képviselő is támogatta. Mivel e kérdésben egyértelműen megnyilvánul az Egyház társadalmi tanításával ellentétes álláspont képviselése a magát kereszténynek valló párt kapcsán, ezért érdemesnek véljük áttekinteni, milyen állomások voltak a normalitás képviselével való szakításnak.

3.1.2. „Ehe für alle” – avagy házasság mindenkinek?!

Németországban az 1980-as évek végén jelentek meg az első, az azonos nemű párok jogi helyzetének rendezését követelő kiállások, melyek egyfelől a homoszexuálisok házasságkötési tilalmának diszkriminatív jellegét, másfelől a homoszexuálisok társadalmi elfogadásának jogintézmények segítségével történő előmozdítását hangsúlyozták. 1990-ben megalakult a Német Melegek Szövetsége (SVD, később: Német Melegek és Lesbikusok Szövetsége, LSVD), mely 1991-ben közzétette az azonos neműek házasságkötési jogának bevezetéséről szóló törvénytervezetet. A Zöldek 1994-ben benyújtották a törvényjavaslatot, mely a Bundestag elé került, azonban döntés nem született a kérdésben. 1997-ben ismételten benyújtották a Zöldek a törvényjavaslatot, mellyel kapcsolatban már bizottsági meghallgatásra is sor került. Majd 1998-ben sokáig úgy tűnt, hogy zöld utat kap a házasságkötés lehetőségének kiterjesztése az azonos neműek számára is, mivel a létrejövő vörös-zöld koalíció támogatta a javaslatot. A jogi szabályozás átalakításához azonban nemcsak a törvénytervezet elfogadása, hanem az Alaptörvény módosítása is szükséges lett volna, melyhez a képviselők kétharmadának támogatása lett volna szükséges, azonban ekkor még sem a CDU/CSU, sem az FDP frakciója nem támogatta a házasság kiterjesztését. A próbálkozás elbukását követően több tiltakozási akcióra került sor, melyek célja a nyomásgyakorlás volt a vörös-zöld szövetségi kormányra. Az azonos neműeket képviselő érdekcsoportok ezen célkitűzése sikeres volt, ugyanis a kormánypártok parlamenti képviselőcsoportja 2000-ben egyhangúlag úgy döntött, hogy a Bundestag elé terjeszti a bejegyzett élettársi kapcsolatról

²⁴ STEPPAT, Timo: „Das ‚C‘ in CDU steht nicht für Christenclub”, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2022.01.29.

²⁵ GRECZULA Levente László: *Árvette a hatalmat Merz a CDU-ban, de a java még csak most jön*, Mandiner, 2022.02.03.

²⁶ SZILVAY: *i. m.*

²⁷ BLÖCHER-WEIL, Johannes: *Sollte das „C“ in der CDU gestrichen werden?*, PRO, 2022.02.02.

²⁸ Az azonos nemű személyek házasságkötési jogát bevezető törvényt (németül: Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts) lásd: http://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGB&jumpTo=bgbl1117s2787.pdf

szóló közös törvénytervezetet, melyet a törvényhozás – a CDU/CSU és az FDP frakciók ellenében is – elfogadott, és a törvény²⁹ 2001. augusztus 1-jén hatályba is lépett.³⁰ Az úgynevezett regisztrált partnerkapcsolat megteremtése az LMBTQ lobbij szempontjából az első kiemelkedő siker, a kereszténydemokraták oldaláról pedig az első politikai kudarc e téren, mely nemcsak a konkrét döntésben, de a jogintézmény bevezetéséből fakadó tovagyrűző hatásokban és az ezzel összefüggő alkotmánybíróági aktivizmusban is manifesztálódott. Fontos megjegyezni, hogy a bejegyzett élettársi kapcsolat vonatkozásában a kereszténydemokratákat morális felelősség nem terheli, ugyanis e kérdésben mindvégig az Egyház társadalmi tanításával összhangban álló értékrendet képviselték.

A bejegyzett élettársi kapcsolat lehetőségének biztosításával a törvényhozás, illetve a nem egyértelműen fogalmazó 2002-es ítéletével az alkotmánybíróság kiengedte a szellemet a palackból: a homoszexuálisok 2004-ben már teljes jogegyenlőséget követeltek maguknak, mely lépésről lépésre – a Bundestag legnagyobb képviselőcsoportjával rendelkező kereszténydemokraták értékítéletével ellentétesen, a szövetségi alkotmánybíróóság hathatós közreműködésével – meg is valósult. Tudniillik, annak ellenére, hogy a Grundgesetz (Alaptörvény) házasság és család védelméről szóló 6. cikkére hivatkozva a bejegyzett élettársi kapcsolathoz fűződő jogok kiterjesztését mindig is elutasító³¹ Uniópártok 2005-től kezdve több cikluson keresztül – a választási eredmények alapján – a társadalom relatív többségének támogatását élvezték, és a nagykoalíció jegyében Angela Merkel vezette kormányok alakultak, a szövetségi alkotmánybíróóság több alkalommal is rákényszerítette a jogalkotót az említett jogok további bővítésére. Így került sor 2005-ben a „mostohagyermek” örökbefogadása (Stiefkindadoption), 2007-ben az adózás, 2009-ben az öröklés, 2012-ben az ingatlanáruházási illeték és a családi pótlék, 2013-ban a jogilag idegen gyermek közös örökbefogadása (Sukzessivadoption) témáját érintő jogkiterjesztésre. A kereszténydemokraták e döntésekkel szembehelyezkedő álláspontját jól prezentálja, hogy Volker Kauder, a CDU/CSU Bundestag-frakciójának vezetője 2010. szeptember 27-én, „A »C« a mi programunk: Politika a keresztény emberkép alapján” („Das »C« ist für uns Programm: Politik auf der Grundlage des christlichen Menschenbildes”) című frakciókongresszuson arról beszélt, hogy a keresztény emberképre épülő politika határozottan támogatja a családot, illetve az egy férfi és egy nő kapcsolatán alapuló házasságot. Hangsúlyozta továbbá, hogy az azonos neműek párkapcsolatára vonatkozó eltérő jogi szabályozás nem diszkriminatív, sőt, kifejezetten azt tekintené diszkriminatívnak, ha egyformán kezelnék a különbözőeket.³²

2013-ban a Die Linke képviselőcsoportja törvényjavaslatot terjesztett elő az azonos neműek házasságkötési jogának bevezetése témájában, de a Merkel vezette kereszténydemokraták ekkor még blokkolták a javaslatot. Miután 2017 év elején nyilvánosságra került a Szövetségi Diszkriminációellenes Hivatal felmérése³³, mely szerint az állampolgárok 83 százaléka támogatja a házasságkötés lehetőségének kiterjesztését az azonos nemű párok számára, az LSVD megfogalmazta elvárását, miszerint nyilatkozzon minden párt, mely hajlandó egy esetleges koalíciós megállapodás feltételeként kikötni a házasság kiterjesztését az azonos neműek részére. A zöldek és a szociáldemokraták részéről nem meglepő, hogy vállalták a megfogalmazott követelményt, azonban történeti áttekintés mellett annál érdekesebbnek mondható, hogy az FDP is beállt a sorba. A kereszténydemokraták előtt két út állt: vagy kitartanak a hagyományos házasság-koncepció mellett, vagy

²⁹ Lebenspartnerschaftsgesetz (LPartG)

³⁰ *Ehe für alle in Deutschland: 30 Jahre Kampf für die gleichgeschlechtliche Ehe*, LSVD.de, 2018.

³¹ *Ehe für alle: Welche Abgeordneten und Parteien waren dafür?*, LSVD.de, 2017.

³² *Das »C« ist für uns Programm: Das christliche Menschenbild als Richtschnur für die Politik*, CDU/CSU Fraktion im Deutschen Bundestag, Berlin, 2010, 5.

³³ Lásd: KÜPPER, Beate –KLOCKE, Ulrich – HOFFMANN, Lena-Carlotta: *Einstellungen gegenüber lesbischen, schwulen und bisexuellen Menschen in Deutschland*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2017.

engedve a korszellemnek meghajolnak a melegjogi követelések előtt. Minekután valamennyi lehetséges koalíciós partner világossá tette, hogy nem hajlandó kormányzati felelősséget vállalni a következő ciklusban, ha nem nyitják meg a házasság intézményét az azonos nemű párok előtt³⁴, a „merkel ideológiamentes pragmatizmus”³⁵ jegyében a CDU/CSU lelkiismereti kérdésnek nyilvánította a szavazást és felmentette a frakciófegyelem alól a képviselőit.³⁶ Mindezek után a melegjogi aktivisták számára, de az értékonzervatívok szempontjából is történelmi napnak tekinthető 2017. június 30., ugyanis ezen a napon a Bundestagban tartott szavazáson a 623 képviselőből 393 képviselő amellelt foglalt állást, hogy a homoszexuális és lesbizikus párok teljes joggal házasodhassanak és fogadhatnak örökbe gyermeket. Ami azonban egészen meglepő, az „Ehe für alle”-szavazáson 75 kereszténydemokrata képviselő is a jogkiterjesztés mellett foglalt állást.³⁷

Miközben az előzetes feltevések szerint a kereszténydemokrata irányváltás hátterében elsősorban az a célkitűzés állt, hogy a meglegházasság kikerüljön a 2018-as választási kampány témái közül – ezzel kevésbé megosztóvá és ideológiailag telítette téve a kampányt –, az azonos nemű párok nem kerültek ki a CDU kommunikációjának a homlokteréből. Sőt! A 2020. június 24-én, a CDU alapításának 75. évfordulóján közzétett „120 másodperc, 75 év, 5 szövetségi kancellár, egy párt” című videóklipben³⁸ az azonos nemű párokra vonatkozó üzenetet is megfogalmazott a párt. A videóban a „Tudjuk: nem mindig ismertük fel azonnal az idők jeleit” szövegrésszel e kérdéstről üzentek. Az azonos neműek házasságát elfogadó, azt népszerűsítő üzenettel egyfajta hibaként állítják be, hogy hosszú éveken keresztül következetesen kitartottak a keresztény-konzervatív családkoncepció mellett. Kirajzolódik tehát egy, a korábbival gyökeresen ellentétes irány a párt kommunikációjában, ugyanis a videóban megjelenő szöveges és képi üzenettel, immár a többi szövetségi parlamenti párttal teljes egységfrontba tömörülve képviselik a meglegházasság helyességét, teljes jogegyenlőségét. Olyannyira igaz ez, hogy már a kereszténydemokraták is képviseltetik magukat a Christopher Street Day (CSD) nevű melegfelvonuláson³⁹, illetve politikai kommunikációjukban is határozottan kiállnak a meleg jogegyenlősége⁴⁰ és érdekképviselete⁴¹ mellett.

Tehát az eredetileg kizárólag politikai haszonszerzés céljából lelkiismereti kérdéssé nyilvánított szavazás néhány év elteltével a párt által képviselt értékekben is változást eredményezett. Azonban az egyház tanítását, illetve az isteni és a természeti törvényeket semmibevevő döntés, mellyel a házasság intézményét kiterjesztették az azonos nemű párokra is, folyamatosan újabb és újabb kérdéseket vet fel mind állami, mind egyházi szinten. Egyfelől a szövetségi alkotmánybíróság aktivizmusa sem hagyott alább, ugyanis miután 2017-ben megnyitotta a Bundestag a házasság lehetőségét az azonos nemű párok előtt, immár a „harmadik nem” témájában hozta lépéskényszerbe a törvényhozást. A Bundestag reagálva az alkotmánybíróság határozatára, 2018. december 13-án elfogadta az anyakönyvi adatok megváltoztatásáról szóló törvényt, mellyel – a férfi és a női nem mellett – egyfelől megjelent az egyéb („divers”) opció választásának a lehetősége, másfelől a nincs nem („kein Geschlecht”) válasz is elfogadhatóvá vált.⁴² Mindezek után – immár az új parlamenti többsé-

³⁴ DULL Szabolcs: *Merkel nem ellenzi többé a meglegházasság bevezetését*, Index, 2017.06.27.

³⁵ PRÖHLE: *Német tartományi választások...*, i. m.

³⁶ *Merkel erklárt Abstimmung zur Gewissensfrage*, Tagesschau, 2017.06.27.

³⁷ *Große Mehrheit stimmt für Ehe für alle*, Zeit Online, 2017.06.30.

³⁸ Lásd: <https://youtu.be/tcZzjFETfEE>

³⁹ Példaként említhető Kai Wegner, a CDU berlini frakcióvezetőjének részvétele a CSD Berlin Pride-on (lásd: <https://www.instagram.com/p/CgZMO7-IitS/?hl=hu>), illetve

⁴⁰ Lásd: WICKERT, Ulrich: *Söder freut sich über Ehe für alle: „Liebe ist per se segenswert”*, Queer.de, 2020.06.25.

⁴¹ Példaként említhető Markus Söder bajor miniszterelnöknek a német-magyar labdarúgó-mérkőzés alkalmával a Magyarországgal által képviselt értékrenddel, politikával szembeni nemtetszésének hangot adó üzenete (lásd: https://www.instagram.com/p/CQeM7QghGK_/?hl=hu).

⁴² „Divers“ - *Der dritte Geschlechtseintrag im personenstandsrecht*, LSVD.de, 2019.

get – a szövetségi alkotmánybíróság döntése az úgynevezett társanyaság (Mit-Mutterschaft) intézményének bevezetésére, lehetővé tételére kötelezte, melyet a sajtóban úgy interpretálnak, hogy a közlekedésilámpa-koláció forradalmasíthatja a családjogot.⁴³

Mindezen lépések, melyek a normalitás szintjére emelnek a természeti törvénnyel és az Egyház társadalmi tanításával egyértelműen ellentétes életállapotokat, magatartásformákat, egy jelentős része a CDU/CSU vezette nagykoalíció regnálása idején, bizonyos esetekben a kereszténydemokrata képviselők támogatása mellett tudott megvalósulni. Figyelembe véve az előző alfejezetben még csupán elméleti síkon vizsgált „C” elhagyásának lehetőségét, megállapíthatjuk, hogy a CDU/CSU parlamenti frakciójában ülő politikusok sok esetben parlamenti szavazatukkal foglalnak állást épp a „C” elhagyása mellett. Márpedig ez a fajta inkonzisztencia, amely a párt által elviekben képviselt értékrend és a képviselők szavazatában megnyilvánuló önfeladás kapcsán felmerül, kérdéses, hogy meddig tartható fenn. Az bizonyos, hogy a korábban a kereszténydemokratákat támogató választópolgárok fokozatosan pártoltak el a CDU/CSU mellől. Ezen folyamat következményeit, illetve magának a kialakuló válsághelyzetnek a legfőbb mozzanatait tekintjük át a következő fejezetben.

3.2. A POSZTMERKELI IDŐSZAK

3.2.1. Az útkeresés és a választási bukás

Bár 2017-ben a szövetségi parlamenti választáson még relatív többséget szerzett a CDU/CSU, azonban aggodalomra adott okot, hogy 8,6 százalékpontos támogatottságvesztéséget szenvedtek el, és az így elért 32,9 százalék az addigi legrosszabb eredményük volt egészen 1949 óta.⁴⁴ A lejtmenet folytatódott 2018-ban is⁴⁵: előbb Hessen tartományban szenvedett el 11,3 százalékpontos visszaesést a CDU⁴⁶, majd Bajorországban 10,5 százalékponttal zuhant be a CSU támogatottsága a 2013-as eredményhez viszonyítva⁴⁷. A 2018-as tartományi parlamenti választások egyértelművé tették, hogy változásra, megújulásra van szükség. Ennek az igénynek, illetve elégedetlenségnek a kereszténydemokrata politikusok részéről történő megnyilvánulását láthattuk 2018 szeptemberében, amikor a CDU/CSU Bundestag-frakciója nem a frakcióvezetőséget 2005-től ellátó Volker Kaudert, aki egyébként mindkét pártelnök, azaz Angela Merkel és Horst Seehofer támogatását is élvezte, hanem az ismeretlennek mondható Ralph Brinkhaust választotta meg frakcióvezetőnek.⁴⁸ Mindezek fényében 2018. október 29-én a párt elnökségi ülésén bejelentette Merkel, hogy egyrészt nem indul a pártelnöki posztért a 2018 decemberében esedékes kongresszuson, másrészt a következő, 2021-es szövetségi parlamenti választáson kancellárjelölt sem lesz, és nem kíván más egyéb tisztséget sem betölteni. Azt viszont jelezte, hogy hivatali idejét még kitölti⁴⁹ – annak ellenére, hogy korábban - legutóbb mintegy

⁴³ Lásd: MENKENS, Sabine: *Mitmutterschaft – dieser Plan erleichtert Lesben den Traum von der eigenen Familie*, Welt.de, 2022.02.21.

⁴⁴ Azóta már tudjuk, hogy a lefelé ívelő spirál nem állt meg, hiszen 2021-ben 24,1 százalékra zsugorodott az Uniópártok támogatottsága. De erről majd a későbbiekben lesz szó.

⁴⁵ Az Uniópártok egyetlen szerencséje a szerencsétlenségben, hogy hasonló tendenciát mutatott ez időben a nagy rivális SPD támogatottsága is. Ebből következően mindkét helyen sikerült relatív többséghez jutniuk – még a Zöldek jelentős előretörése ellenére is.

⁴⁶ *Endgültige Ergebnisse der Landtagswahl am 28.10.2018*, Der Landeswahlleiter für Hessen, 2018.

⁴⁷ *Auskunftsdialog zur Landtagswahl 2018 (endgültiges Ergebnis)*, Der Landeswahlleiter des Freistaates Bayern, 2018.

⁴⁸ GATHMANN, Florian: *Das destruktive Misstrauensvotum*, Spiegel, 2018.09.25.

⁴⁹ *Merkel leitet ihren politischen Rückzug ein*, Deutschlandfunk, 2018.10.29.

egy hónappal a bejelentését megelőzően - többször hangsúlyozta, hogy a pártelnökség és a kancellárság összetartozik⁵⁰.

Merkel bejelentésével megkezdődtek a találgatások, ki veheti át a helyét a párt élén. A kereszténydemokrata párt küldöttei a 2018. december 7-ei kongresszuson három jelölt közül választhattak.⁵¹ A rajtvonalnál felsorakozott a Merkel jelöltjének számító, pragmatikus, centrista Annegret Kramp-Karrenbauer (AKK); a homoszexualitását nyíltan vállaló, ezzel együtt a migráció kapcsán vállalt sarkos véleményével⁵² a CDU jobboldalát megszólító egészségügyi miniszter, az ambiciózus Jens Spahn; és az évezred elején a *Leitkultur*⁵³ téma felvállalásával komoly vitát kiváltó, az Uniópártok korábbi keményvonalas konzervatív frakcióvezetője, Friedrich Merz, akit Merkel a kétezres évek közepén háttérbe szorított, ezért 2009-ben ki is szállt a politikából. A három jelölt közül végül AKK végzett az első helyen (517 szavazat), megelőzve – a szavazás második fordulójába bejutó – Merzet (482 szavazat), ezzel ő lett a CDU 8. elnöke. AKK pártelnöki pályafutása azonban nem sikeredett hosszú életűre: 2020. február 10-én – a február elején a Tübingiában kialakult válság nyomán⁵⁴ – bejelentette, hogy lemond a pártelnöki tisztségről, illetve kancellárjelölt sem lesz. Indoklása szerint „tiszázatlan” kapcsolat áll fenn a CDU egyes részei, valamint az AfD és a Die Linke között. Ő azonban határozottan elutasítja az együttműködést a két párttal. Ezen kívül szerinte nyilvánvaló, hogy a kancellárjelöltség és a pártvezetés egy kézbe tartozik.⁵⁵ AKK kérésére⁵⁶ sikeredett elnöksége a választás újbóli lehetőségét teremtette meg a pártküldöttek számára, melyre 2020. április 25-én a CDU speciális kongresszusán került volna sor, ha nem szólt volna közbe a koronavírus-járvány.

A koronavírus-járvány miatt többszöri halasztást követően, 2021. január 15-én – a párt és Németország történetében először – digitális formában, a küldöttek személyes jelenléte nélkül tartott kongresszuson került sor az új kereszténydemokrata pártelnök megválasztására. A digitális szavazást követően, a kongresszust követő héten levélszavazás útján meg kellett erősíteni a megválasztott pártelnök győzelmét. A digitálisan megválasztott új CDU-vezér – jogi szempontból – csak ezután nevezhető ténylegesen pártelnöknek.⁵⁶

A küldöttek ismét három jelölt közül választhattak. Elsőként Norbert Röttgen, a Bundestag külügyi bizottságának elnöke jelezte, hogy indul az elnöki posztért.⁵⁷ Bár felmerült, hogy Jens Spahn neve is szerepelhet majd az elnökjelöltek között, a korábbi egészségügyi miniszter Armin Laschet⁵⁸ észak-rajna-vesztfáliai miniszterelnökkel szövetségre lépve, annak elnökhelyettes-jelöltjeként, Laschet támogatására bízta szimpatizánsait.⁵⁹ A mintegy két évvel korábbi kongresszushoz hasonlóan ismét megmérte magát a CDU

⁵⁰ FRIED, Nico: *Merkels Prinzipien der Macht*, Süddeutsche Zeitung, 2018.10.06.

⁵¹ VON LIEBEN, Mathias: *Merz, Spahn oder AKK?* Deutschlandfunk.de, 2018.11.01.

⁵² Az ő javaslatára – és Merkel akarata ellenére – döntött úgy a CDU, hogy szigorítják a kettős állampolgárság feltételeit. Lásd: SPAHN, Jens: *Doppelt hält schlechter*, Zeit Online, 2016.09.11.; Továbbá ő kezdeményezte azt is, hogy 2017-től tiltsák be a burka viselését Németországban. Lásd: SPAHN, Jens: *Warum Burka und Niqab nicht zu Deutschland gehören*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2016.08.18.

⁵³ A *Leitkultur*-fogalommal kapcsolatban lásd: *What is German „Leitkultur“?* Deutsche Welle, 2017.

⁵⁴ Az esettel kapcsolatban lásd: VOGEL, Bernhard: *Der Fall Thüringen*, Die Politische Meinung, LXVI/(2020)3, 91-93., valamint GRECZULA Levente László: *Áll a bál Németországban: királycsináló lett az AfD Tübingiában*, Mandiner, 2020.02.06.

⁵⁵ *Kramp-Karrenbauer erklärt Trennung von CDU-Vorsitz und Kanzleramt für gescheitert*, Welt.de, 2020.02.10.

⁵⁶ ROßMANN, Robert: *Parteitag der besonderen Art*, Süddeutsche Zeitung, 2021.01.16.

⁵⁷ *„Es geht um die Zukunft der CDU“*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2020.02.18.

⁵⁸ Armin Laschet portréját lásd: BAUER Bence: *Einer, der nie aufgibt – Porträt über Armin Laschet*, Magyar-Német Intézet, 2021.05.27.

⁵⁹ LEITHÄUSER, Johannes – WEHNER, Markus: *Wie Laschet und Spahn ihre Mitbewerber unter Druck setzen*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2020.02.25.

konzervatív szárnyát képviselő Friedrich Merz is.⁶⁰ Annak ellenére, hogy a háromesélyes verseny második fordulójába Merz jutott be az első helyen, végül – köszönhetően annak, hogy a Röttgent támogatók jelentősebb része Laschetre szavazott, így a második fordulóból 521 szavazattal – a Merzre leadott 466 szavazat ellenében – Laschet került ki győztesként, mely főlényét a levélzavazatokkal is megerősítették. Ezáltal Laschet lett a CDU 9. elnöke⁶¹, akinek ugyancsak nem úgy alakult elnöki pályafutása, ahogy azt feltehetően tervezte.

Laschet elnökként, illetve – 2021 áprilisától az Uniópártok által hivatalosan megnevezett⁶² – kancellárjelöltként eltöltött néhány hónapja alatt egymást érték a kudarcok. 2021. március 14-én egyrészt Baden-Württembergben a zöldek (Die Grüne) támogatottságukat 2,3 százalékponttal növelve tartották meg első helyüket a tartományi parlamentben, miközben a CDU támogatottsága 2,9 százalékpontot csökkent⁶³; másrészt Rajna-vidék-Pfalzban is leszerepeltek a kereszténydemokraták, ugyanis miközben a szociáldemokraták a szavazatok 35,7 százalékát megszerezve megőrizték relatív többségüket a tartományi parlamentben, addig a CDU támogatottsága 4,1 százalékponttal esett vissza⁶⁴. A tartományi parlamenti választásokon elszenvedett bukások mellett korrupciós botrányok is sújtották a kereszténydemokratákat.⁶⁵ Ennek ellenére a szász-anhalti tartományi választáson aratott kereszténydemokrata győzelem⁶⁶ újra lendületet adott Laschetnek, és 2021. június 21-én Söderrel közösen mutatták be az Uniópártok közös választási programját, *A stabilitás és a megújulás programja – Együtt egy modern Németországért* című dokumentumot, melyben leszögezték, hogy a koronavírus-világjárvány leküzdése, a klímaváltozás, valamint a jólét és a szabadság megvédése globális kihívásokat jelentenek, ezért egy, a világra nyitott Németország megteremtése a céljuk, mely egyaránt törekszik a modernizáció és a zöld politika megvalósítására.⁶⁷ A reményt adó júniusi felívelés azonban hamar alábbhagyott, amikor nyilvánosságra került egy felvétel, amelyen az Észak-Rajna-Vesztfáliát érintett súlyos árvíz okozta válság miatt a helyszínrre, Erfstadtba, érkezett Frank-Walter Steinmeier államfő beszéde alatt Laschet a háttérben álldogálva beszélget és nevetgél.⁶⁸ Emellett az is kifejezetten rontott a kereszténydemokraták kancellárjelöltjének helyzetén, hogy – a zöldek jelöltjéhez, Annalena Baerbockhoz hasonlóan – plágiumbotrányba keveredett. A *Die Aufsteigerrepublik: Zuwanderung als Chance* című, 2009-ben írt könyvével kapcsolatban végül elismerte „hibáját” és bocsánatot kért.⁶⁹ Emellett a Németországban szokásosnak mondható kancellárjelölti viták (Das TV-Triell) során sem sok babér termett Laschetnek, ugyanis az augusztus 29-i, a szeptember 12-i és a szeptember 19-i vita Scholz győzelmével zárult a felmérések szerint. Ráadásul Laschetnek nemcsak az olykor kellemetlen kérdésekkel és versenytársakkal kellett megküzdenie, de a hétről hétre érkező egyre kedvezőtlenebb közvéleménykutatási adatok miatt is nagy nyomás helyeződött rá⁷⁰.

⁶⁰ „Ich spiele auf Sieg und nicht auf Platz”, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2020.02.25.

⁶¹ LEITHÄUSER, Johannes: *Armin Laschet zum neuen CDU-Vorsitzenden gewählt*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.01.16.

⁶² *Armin Laschet wird Kanzlerkandidat der Union*, CDU.de, 2021.04.20.

⁶³ *Das Wahlergebnis zur Landtagswahl 2021 in Baden-Württemberg*, Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg, 2021.04.01.

⁶⁴ *Landtagswahl 2021: Endgültiges Ergebnis*, Landeswahlleiter Rheinland-Pfalz, 2021.

⁶⁵ A maszkügy (Maskenaffäre) néven elhíresült korrupciós botrányral kapcsolatban lásd: RESTLE, Georg: *Maskenaffäre der Union: Transparenz unerwünscht*, Monitor, Das Erste, 2021.03.11.

⁶⁶ *Wahl des 8. Landtages von Sachsen-Anhalt am 06. Juni 2021*, Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt, 2021.06.06.

⁶⁷ *Ein guter Plan für Deutschland*, CDU.de, 2021.06.21.

⁶⁸ *Armin Laschet lacht – und entschuldigt sich*, Zeit Online, 2021.07.18.

⁶⁹ *Armin Laschet räumt nach Plagiatsvorwurf Fehler ein*, Zeit Online, 2021.07.30.

⁷⁰ *Druck auf Armin Laschet vor TV-Triell hoch*, Zeit Online, 2021.09.12.

Mindezek következtében kevésbé nevezhető meglepőnek, hogy a több szempontból is mérföldkőnek bizonyuló 2021. szeptember 26-i a szövetségi parlamenti választást⁷¹ a szavazatok 25,7 százalékát megszerző Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD) nyerte meg Olaf Scholz vezetésével.⁷² Az Uniópártok – bár az RTL kereskedelmi televízió és az RTL csoporthoz tartozó n-tv hírtelevízió megbízásából heti rendszerességgel készített, Trendbarometer nevű kutatás szeptember elején mért 19 százalékos támogatottsághoz⁷³ képest jól, de még így is csak – a szociáldemokraták mögött, a második helyen végeztek a szavazatok 24,1 százalékát megszerezve – ezzel emberemlékezet óta a legrosszabb eredményt⁷⁴ sikerült elérnie az Armin Laschet vezette kereszténydemokratáknak. A Zöldek Annalena Baerbock vezetésével ezzel szemben fennállásuk legjobb eredményét érték el: a szavazatok 14,8 százalékának birtokában a harmadik helyre jöttek fel, és még az első transznemű képviselőt is sikerült a Bundestagba juttatniuk Tessa Ganserer (korábban Markus Ganserer) személyében.⁷⁵ A negyedik helyen a Német Szabaddemokrata Párt (FDP) végzett, amely a Zöldekhez hasonlóan ugyancsak „királycsináló” (Kanzlermacher) pártnak számít a 11,5 százalékos támogatottságával.⁷⁶ A szavazatok 10,3 százalékát megszervezte az Alternatíva Németországnak (AfD) is bejutott a törvényhozássá, ugyanakkor a koalíciós tárgyalások kapcsán nem jutnak szerephez, valamennyi párt elzárkózott a velük való együttműködéstől. Meglepetésként értékelhető, hogy a kommunista utódpart (Die Linke) nem tudta megugrani az 5 százalékos parlamenti küszöböt (Fünf-Prozent-Hürde), ennek ellenére – köszönhetően az úgynevezett alapmandátum kitételnek (Grundmandatsklausel) – mégis ott lehetnek a törvényhozássban.⁷⁷

Míg Armin Laschet a választást követő napon azt hangsúlyozta, hogy a Bundestag-választás szoros eredménye azt jelenti, hogy egyik egykori nagy néppárt – azaz a CDU/CSU és az SPD – sem kapott egyértelmű felhatalmazást a kormányalakításra⁷⁸, addig a választáson az első helyet megszerző SPD kancellárjelöltje, Olaf Scholz már arról beszélt, hogy a választópolgároktól egyértelmű felhatalmazást kaptak a kormányalakításra, és az SPD-FDP-Grünen hármásának kellene vezetnie Németországot.⁷⁹ Hamar kiviláglott tehát, hogy nem a „GroKo”, azaz a nagykoalíció (große Koalition) fogja vezetni Németországot a következő időszakban. Végül Scholz előrejelzése valósult meg, és 73 nap elteltével, december 8-án felállt a „közlekedésilámpa-koalíció” (Ampel-Koalition) mentén szervező, új német kormány.⁸⁰ Ezzel végérvényesen eldőlt Armin Laschet sorsa, aki már október 7-én lényegében lemondott a párt vezetéséről, mégha ekkori nyilatkozatában nem is lemondásról, hanem „személyi átszervezésről” beszélt⁸¹, az bizonyossá vált, hogy a decemberi kongresszust követően más fogja vezetni az ellenzék legnagyobb erejének nevezhető kereszténydemokratákat.

Az elbukott választást és népszerűségvesztést tehát tovább tetézte, hogy ismét elnököt kellett találni a CDU élére, mégpedig olyat, aki nem kisebb feladatot vállal magára, minthogy a párt történetének legmélyebb válságából kikormányozza az Uniópártokat. A feladatra három jelölt érezte magát alkalmasnak: a Merkel-tábor favoritjának számító Helge Braun volt kancelláriaminiszter, illetve – két korábban is megmérettetett és

⁷¹ A szövetségi parlamenti választás eredményeivel kapcsolatban lásd: *Bundestagswahl 2021*, Der Bundeswahlleiter, 2021.

⁷² VOCK, Rita: *SPD gewinnt die Bundestagswahl 2021*, Bundeszentrale für politische Bildung, 2021.10.04.

⁷³ *Union rutscht unter 20-Prozent-Marke*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.09.07.

⁷⁴ „Schlechtestes Ergebnis seit Menschengedenken”, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.09.26.

⁷⁵ *Erste transgeschlechtliche Abgeordnete zieht in den Bundestag ein*, Die Welt, 2021.09.26.

⁷⁶ VON ALTENBOCKUM, Jasper: *Die Kanzlermacher*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.09.27.

⁷⁷ *A Baloldal az 5%-os küszöb alatt, mégis bejutnak a Bundestagba - Mi folyik itt?*, Portfolio.hu, 2021.09.27.

⁷⁸ *Laschet wirbt weiter für Jamaika*, Tagesschau, 2021.09.27.

⁷⁹ *Scholz will Ampel-Koalition anführen*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.09.27.

⁸⁰ *Kancellárrá választották Olaf Scholzt, megalakult az új német kormány*, Magyar Hírlap, 2021.12.08.

⁸¹ OTTO, Ferdinand: *Ein Rücktritt, der nicht so heißen soll*, Zeit Online, 2021.10.07.

alulmaradt jelölt, – Friedrich Merz volt frakcióvezető és Norbert Röttgen volt környezetvédelmi miniszter. A korábbi két elnökválasztól eltérően azonban ezúttal nemcsak a párt küldöttgyűlése döntött az új elnök személyéről, hanem a kereszténydemokraták fennállása során először a négyszázszáz tagból álló elnökválasztás dönthette el, hogy a januári kongresszuson kit választanak meg a politikai erő új vezetőjének.⁸² A párt 2022. január 22-én online formában megtartott szövetségi kongresszusán a 983 küldöttből 915-en (94,62 százalékos) szavaztak a 66 éves Merzre, akitől a párt megújítását remélik.⁸³ Ezzel a párt konzervatív szárnyához sorolt, harmadik nekifutásra megválasztott vezetője, Friedrich Merz lett a CDU 10. elnöke,⁸⁴ akinek megválasztását követően sok találgatás és várakozás felmerült azzal kapcsolatban, hogy merre fogja kormányozni a CDU hajóját. „A Merzre kivételül vágyak lényege, hogy újra jobbra, egy markánsan konzervatívabb irányba vezeti majd a pártot, ellentétben Merkellel, aki folyamatosan középre kormányozta a CDU-t, feladva olyan konzervatív alapértékeket, mint a sorkötelezettség, az atomenergia, a minimálbér ellenzése vagy a melegházaság elutasítása.”⁸⁵ A legfőbb kérdés persze az, szakít-e egyáltalán a pragmatizmussal és a Merkel idejére fő üzenetként való középül („Die Mitte”), és ha igen, akkor mire lesz elég ott, ahol a párt átlagéletkora 62 év és a tagok közel kétharmada férfi,⁸⁶ illetve abban a társadalomban, amelyet a szekularizáció megerősödése, a zöld témák előretörése, az individualizáció mélyülése, és mindezek következtében a hagyományos CDU-s választói tömbök feltöredezése, a templomba járó, szigorú konzervatív nevelésben részesülő családok számának a csökkenése jellemez.⁸⁷

A következőkben azt tekintjük át, hogy Merz megválasztásával beköszöntött-e a stabilitás, illetve a várva várt megújulás, és az ebből fakadó új, ismét prosperáló korszak a németországi kereszténydemokrata politika történetében. Továbbá kitérünk arra is, hogy milyen kihívásokkal kellett szembenéznie Merznek, illetve csapatának, hogyan változott az Uniópártok népszerűsége, illetve mit várhatunk a konzervatívként számon tartott politikus vezette kereszténydemokratáktól a konzervatív értékek következetes képviselője kapcsán.

3.2.2. Harmadszor – Konzervatív fordulat a CDU élén

A Friedrich Merz vezetésével felálló, Merkel embereit háttérbe szorító, a merkeli vezetéshez képest lényegesen „fiatalabb, nőiesebb és színesebb”⁸⁸ pártvezetésnek⁸⁹ nem sok ideje volt rendezni a párt sorait, ugyanis 2022 első félévében négy tartományi választás következett, illetve a nemzetközi helyzet is oly mértékben fokozódott, mely nem a nyugalmas pártépítés időszakát hozta el a pártelnök számára.

Merz érzékelve a CDU és a bajor testvérpárt, a CSU közötti viszony – Laschet regnálása idején bekövetkezett – megromlását, még pártelnökké választását megelőzően, 2022 január elején Felső-Bajorországba látogatott, és a Kirchsee partján egy „jó beszélgetést folytatott” Markus Söderrel – az Instagramon közzétett bejegyzés⁹⁰ szerint. A két párt közötti viszony határozott javulását mutatta az is, hogy február elején a berlini

⁸² RÓNAY Tamás: *Friedrich Merz a CDU elnökválasztásának esélyese*, Népszava, 2021.11.18.

⁸³ NÉMETH Árpád: *A CDU új elnöke, a rendíthetetlen konzervatív Friedrich Merz a megújításra tett ígéretet*, Index.hu, 2022.01.25.

⁸⁴ *Friedrich Merz a CDU új elnöke*, Mandiner, 2021.12.17.

⁸⁵ HETTYEY András: *Tényleg csak Merkel középére húzása okozta a CDU gyengélkedését?*, Azonnali.hu, 2021.12.23.

⁸⁶ NÉMETH: *i. m.*

⁸⁷ HETTYEY: *i. m.*

⁸⁸ MÜLLER-VOGG, Hugo: *Jünger, weiblicher und bunter als unter Angela Merkel*, Cicero, 2022.01.23.

⁸⁹ Ezzel kapcsolatban lásd: VATES, Daniela: *CDU-Parteitag: Wer ist das Team von Friedrich Merz?*, RedaktionsNetzwerk Deutschland, 2022.01.22.

⁹⁰ Lásd: <https://www.instagram.com/p/CYRc37Lkd7/>

találkozójuk során a kölcsönös támogatásról és kollegiális együttműködésről beszélt a két pártvezér, illetve Merz hangsúlyozta, hogy „egész 2021-et magunk mögött hagytuk, ez már történelem, erről többet nem beszélünk.”⁹¹ A pártbéli hatalmi viszony stabilizálódását segítő lépésnek tekinthető az is, hogy Ralph Brinkhaus, az Uniópártok frakcióvezetője jelezte, nem indul újra a pozícióért. Lépésével egy újabb konfliktusos helyzet kialakulását előzte meg, ugyanis ellenkező esetben a pártelnökkel kellett volna versenyre kelnie. Tudniillik Merz szerint egy ellenzéki párt elnöke csak akkor erősítheti meg magát politikailag, ha a parlamenti frakció vezetését is átveszi, így elkerülhetetlen lett volna az összecsapás, amit – figyelembe véve az újdonsült pártvezér támogatottságát – minden bizonnyal Merz toronymagasan meg is nyert volna.⁹² Brinkhaus döntését követően – végül kihívó nélkül – 2022. február 15-én a CDU/CSU Bundestag-frakciója 20 év után ismét frakcióvezetőnek választotta Friedrich Merz CDU-pártelnököt. A szavazáson Merz 186-ból 162 szavazatot, azaz a szavazatok 87 százalékát szerezte meg a frakcióban, mellyel 20 év után arra a pozícióra tért vissza, ahonnan egykoron nagy riválisa, Angela Merkel elűzte. A hatalma párt- és frakcióvezetőként immár osztatlanra, személye pedig – a széles támogatottságának köszönhetően – a német ellenzék vitathatatlan vezérére vált.⁹³

Két sikeres pártbéli megmérettetést követően a feladat adott volt Merz számára: a CDU alapszervezeteire támaszkodva, annak pártprogramját újra definiálva kellett visszaépíteni a párt önálló identitását, egyúttal minél nagyobb arányban visszanyerni a párttól elpártolt egykori szavazókat. A párt ugyanis nemcsak szövetségi, de a tartományok szintjén is – ciklusról ciklusra – csökkentő támogatottságot tudhatott magáénak. Amikor átvette Merz a párt vezetését a 16 tartományi kormány közül a CDU mindössze csak hatot⁹⁴ vezetett.⁹⁵

A kezdeti politikai sikereket akasztotta meg átmenetileg a 2022. március 27-én Saar-vidéken tartott tartományi választás. Az 1999 óta kereszténydemokraták által vezetett tartományt az idei választáson elbukta a CDU, ugyanis miközben a szocdemek a 2017-es eredményhez képest 13,9 százalékpontot javítottak támogatottságukon és ezzel a szavazatok 43,5 százalékát szereztek meg, addig a CDU az öt évvel korábbi támogatottságukhoz képest 12,2 százalékpontos visszaesést szenvedett el, ezzel 28,5 százalék támogatottságot szerezve.⁹⁶ Azonban a saar-vidéki fiaskó után felfele ívelő pályára állt a kereszténydemokraták támogatottsága. Előbb Schleswig-Holstein tartományi választáson tudtak – 11,4 százalékpontos javulás mellett – győzelmet aratni, és így megőrizni a 2009 óta CDU által kereszténydemokraták uralta tartományt; majd egy héttel később, május 15-én a németországi politikai élet valóságos epicentrumaként számontartott, 2005 óta a kereszténydemokraták által irányított Észak-Rajna-Vesztfáliában is magabiztos győzelmet aratott a CDU. A 2022. évi tartományi választások – a kormánypártok ottani megítélése mellett – a CDU szerepléséről szóltak. Az elért eredmény alapján összességében úgy tűnik, sikerült megállítania Merznek az elmúlt időszakban tapasztalható támogatottságvesztést, ráadásul a 2022. májusi, különösen a május 8-i választásra tekintettel, joggal tekinthet bizakodóan a tartós és fenntartható ellenzéki politizálás elé, nem kizárva a CDU kormányba történő visszatérését vagy vezető pozíciójának visszaszerzését.⁹⁷

⁹¹ „2021 soll sich nicht wiederholen“: Merz und Söder sichern sich Unterstützung zu, Handelsblatt, 2022.02.03.

⁹² MÜLLER-VOGG, Hugo: Brinkhaus macht den Weg frei, Merz ist am Ziel, Cicero, 2022.01.28.

⁹³ RÓNAY Tamás: Télhatalmat kapott a CDU új elnöke, Népszava, 2022.01.29.

⁹⁴ A 2022 év elején a CDU által vezetett tartományok: Észak-Rajna-Vesztfália, Hessen, Saar-vidék, Schleswig-Holstein, Szász-Anhalt és Szászország.

⁹⁵ BAUER Bence – DOBROWIECKI Péter: Újra 20 év után – Friedrich Merz a német ellenzék új vezére, Magyar-Német Intézet, 2022.02.21.

⁹⁶ Wahlen im Saarland – Landtagswahl am 27. März 2022, Statistisches Amt Saarland, Saarbrücken, 2022, 15.

⁹⁷ BAUER– DOBROWIECKI: *i. m.*

4. ÖSSZEZEGÉS

A tanulmányban alapvetően a német kereszténydemokraták válságához vezető utat és okokat tekintettük át. A tanulmány fő tartalmi részét megelőzően igyekeztünk a „k-kérdést” tisztázni, vagyis röviden felvázolni a kereszténydemokrácia és a konzervativizmus lényegét, valamint néhány, a két fogalomhoz kapcsolódó CDU-s megnyilvánulást rögzíteni. Ezekkel kapcsolatban kijelenthetjük, hogy egyes esetekben megdőbbsé, mennyire távol kerültek a döntéshozó pozíciót betöltő CDU-s politikusok a kereszténydemokráciát évtizedeken át meghatározó értékektől, gondolatvilágtól.

A tanulmány egyik fő megállapítása, hogy miközben a „Die Mitte” koncepció, és a ciklusokon átívelő nagykoalíciós kormányzás következtében a CDU/CSU balra tolódása, identitásvesztése figyelhető meg, az Angela Merkel időszakát jellemző pragmatizmus a kereszténydemokrácia alapértékének tekinthető család- és házasság intézményének hagyományos, konvencionális koncepciójával való szakításhoz és ezzel együtt az Egyház társadalmi tanításával való szembekerüléshez vezetett. Nem csupán az Egyház szociális tanítására való hivatkozást váltotta fel a keresztény emberkép hangsúlyozása, de az értéktelített fogalomkészlet neutralizálása is megtörtént. A keresztény értékektől való távolságtartás egészen odáig jutott, hogy a legutóbbi, történelmi vereséggel záruló szövetségi parlamenti választás után a keresztény „C” jelző pártnevből való elhagyására vonatkozó javaslat is napvilágot látott. Mindezek okán teljes mértékig oszttjuk Pröhle Gergely azon állítását, miszerint „a CDU/CSU számára a C, vagyis christlich, keresztény jelző már egyre inkább csak amolyan kultúrantropológiai adalék, semmint az értékelvűség iránytűje.”⁹⁸

Az értékválság mellett, meglátásunk szerint annak okán, politikai válságba kerültek a német kereszténydemokraták. Merkel lemondását követően három éven belül három pártelnök váltotta egymást a CDU élén, miközben a párt történetének legsúlyosabb vereségét szenvedték el a 2021. évi szövetségi parlamenti választáson. Jól látszik tehát, hogy a Mutti távozása, illetve az általa folytatott pragmatikus politika éreztette hatását, komoly válságot idézett elő a párt életében, melynek kezelése a politikai programját az „Új idők – új felelősség” című könyvében összefoglaló⁹⁹ Friedrich Merzre hárul. Egyelőre úgy tűnik, jól sikerült beszállnia a pártvezetésbe, az eddigi tartományi választások is ezt bizonyítják, és a párt is mintha új arcát mutatná.

⁹⁸ PRÖHLE Gergely: *A CDU nyerő, de keresztényisége már csak kulturális adalék*, Index, 2021.06.07.

⁹⁹ Friedrich Merz a 2020-ban megjelent *Neue Zeit – Neue Verantwortung: Demokratie und Soziale Marktwirtschaft im 21. Jahrhundert* című könyvében foglalta össze politikai javaslatait a német közönség számára, mely egyben a CDU pártelnöki pozícióra történő jelölése programjának is tekinthető. Mivel a fejezetben a Merz megválasztásától remélt változásokról lesz szó, ezért választottuk a fejezet címének Merz könyvének, elnöki programjának címét. A könyvet lásd magyarul: MERZ, Friedrich: *Új idők – új felelősség: Demokrácia és szociális piacgazdaság Németországban a 21. században*, MCC Press, Budapest, 2022.

5. IRODALOMJEGYZÉK

- „2021 soll sich nicht wiederholen“: Merz und Söder sichern sich Unterstützung zu, Handelsblatt, 2022.02.03.
<https://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/cdu-und-csu-2021-soll-sich-nicht-wiederholen-merz-und-soeder-sichern-sich-unterstuetzung-zu/28036228.html> (2022.07.21.)
- „Divers“ - Der dritte Geschlechtseintrag im personenstandsrecht, LSVD.de, 2019.
<https://www.lsvd.de/delct/910-quot-Divers-quot-Der-dritte-Geschlechtseintrag-im-Personenstandsrecht> (2022.07.31.)
- „Es geht um die Zukunft der CDU“, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2020.02.18.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/roettgen-zu-bewerbung-um-cdu-vorsitz-geht-um-zukunft-der-cdu-16639785.html> (2022.07.19.)
- „Ich spiele auf Sieg und nicht auf Platz“, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2020.02.25.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/friedrich-merz-will-cdu-vorsitz-kandidat-steht-fuer-neue-par-tei-16650739.html> (2022.07.19.)
- „Schlechtestes Ergebnis seit Menschengedenken“, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.09.26.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/bundestagswahl/cdu-bei-der-bundestagswahl-schlechtestes-ergebnis-se-it-menschengedenken-17556386.html> (2022.07.20.)
- A Baloldal az 5%-os küszöb alatt, mégis bejutnak a Bundestagba - Mi folyik itt?, Portfolio.hu, 2021.09.27.
<https://www.portfolio.hu/gazdasag/20210927/a-baloldal-az-5-os-kuszob-alatt-megis-bejutnak-a-bundestagba-mi-folyik-itt-502324> (2022.07.19.)
- Armin Laschet lacht – und entschuldigt sich, Zeit Online, 2021.07.18.
<https://www.zeit.de/politik/deutschland/2021-07/armin-laschet-frank-walter-steinmeier-erfstadt-lachen-entschuldigung> (2022.07.19.)
- Armin Laschet räumt nach Plagiatsvorwurf Fehler ein, Zeit Online, 2021.07.30.
<https://www.zeit.de/politik/deutschland/2021-07/armin-laschet-plagiatsvorwurfe-buch-die-aufsteigerrepublik-kanzlerkandidat-bundestagswahl> (2022.07.19.)
- Armin Laschet wird Kanzlerkandidat der Union, CDU.de, 2021.04.20.
<https://www.cdu.de/artikel/armin-laschet-wird-kanzlerkandidat-der-union> (2022.07.19.)
- Auskunftsdialog zur Landtagswahl 2018 (endgültiges Ergebnis), Der Landeswahlleiter des Freistaates Bayern, 2018.
<https://www.landtagswahl2018.bayern.de/> (2022.07.13.)
- BAUER Bence: Einer, der nie aufgibt – Porträt über Armin Laschet, Magyar-Német Intézet, 2021.05.27.
<https://magyarnemetintezet.hu/delforschung/der-nie-aufgibt-portrat-uber-armin-laschet> (2022.07.19.)
- BAUER Bence – DOBROWIECKI Péter: Újrázni 20 év után – Friedrich Merz a német ellenzék új vezére, Magyar-Német Intézet, 2022.02.21.
<https://magyarnemetintezet.hu/kutatas/ujrazni-20-ev-utan-friedrich-merz-a-nemet-ellenzek-uj-vezere> (2022.07.19.)
- BALOGH László Levente: *Konzervativizmus In: Reflexivállamelmélet II.*, szerk. CS. KISS Lajos, Kézirat, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Budapest, 2021.
- BINGENER, Reinhard: Was wäre die CDU ohne „C“?, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2022.02.02.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/cdu-diskutiert-ueber-das-c-im-namen-am-christentum-festhalten-17771149.html> (2022.07.31.)
- BLÖCHER-WEIL, Johannes: Sollte das „C“ in der CDU gestrichen werden?, PRO, 2022.02.02.
<https://www.pro-medienmagazin.de/sollte-das-c-in-der-cdu-gestrichen-werden/> (2022.07.31.)
- Bundestagswahl 2021, Der Bundeswahlleiter, 2021.
<https://www.bundeswahlleiter.de/bundestagswahlen/2021/ergebnisse/bund-99.html> (2022.07.19.)

- CARSTENS, Peter: *Selbst das C ist nicht mehr tabu*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2022.01.26.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/wie-die-cdu-das-scheitern-bei-der-bundestagswahl-aufarbeitet-17753845.html>
(2022.07.31.)
- Das „C“ ist für uns Programm: *Das christliche Menschenbild als Richtschnur für die Politik*, CDU/CSU Fraktion im Deutschen Bundestag, Berlin, 2010.
https://www.cducsu.de/sites/default/files/CDU_BR_Zeitthemen_CKongress.pdf (2022.07.29.)
- Das Wahlergebnis zur Landtagswahl 2021 in Baden-Württemberg, Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg, 2021.04.01.
<https://www.landtagswahl-bw.de/wahlergebnis#c67454> (2022.07.19.)
- Druck auf Armin Laschet vor TV-Triell hoch, Zeit Online, 2021.09.12.
<https://www.zeit.de/politik/deutschland/2021-09/tv-triell-bundestagswahl-olaf-scholz-arnim-laschet-annalena-baerbock> (2022.07.20.)
- DULL Szabolcs: *Merkel nem ellenzi többé a meglegházasság bevezetését*, Index, 2017.06.27.
https://index.hu/kulfold/2017/06/27/merkel_nem_ellenzi_tobbe_a_meleghezassag_bevezeteset/ (2022.07.31.)
- Ehe für alle: *Welche Abgeordneten und Parteien waren dafür?*, LSVD.de, 2017.
<https://www.lsvd.de/de/ct/429-Ehe-fuer-Alle-Welche-Abgeordneten-und-Parteien-waren-dafuer> (2022.07.29.)
- Ehe für alle in Deutschland: *30 Jahre Kampf für die gleichgeschlechtliche Ehe*, LSVD.de, 2018.
<https://www.lsvd.de/de/ct/431-Ehe-fuer-Alle-in-Deutschland-30-Jahre-Kampf-fuer-die-gleichgeschlechtliche-Ehe>
(2022.07.30.)
- Ein guter Plan für Deutschland, CDU.de, 2021.06.21.
<https://www.cdu.de/artikel/ein-guter-plan-fuer-deutschland> (2022.07.19.)
- Elhagyná a kereszténységre való utalást a nevéből a CDU, Mandiner, 2022.02.02.
https://precedens.mandiner.hu/cikk/20220202_elhagyna_a_keresztenysegre_valo_atalast_cdu_csu (2022.07.31.)
- Endgültige Ergebnisse der Landtagswahl am 28.10.2018, Der Landeswahlleiter für Hessen, 2018.
https://landtagswahl.statistik.hessen.de/l_2018/html/landesergebnis#center-container (2022.07.13.)
- Erste transgeschlechtliche Abgeordnete zieht in den Bundestag ein, Die Welt, 2021.09.26.
<https://www.welt.de/politik/bundestagswahl/article234041662/Wahl-2021-Transgeschlechtliche-Politikerin-Tessa-Ganserer-zieht-in-Bundestag-ein.html> (2022.07.19.)
- FRIED, Nico: *Merkels Prinzipien der Macht*, Süddeutsche Zeitung, 2018.10.06.
<https://www.sueddeutsche.de/politik/merkel-cdu-macht-1.4158462> (2022.07.13.)
- Friedrich Merz a CDU új elnöke, Mandiner, 2021.12.17.
https://mandiner.hu/cikk/20211217_friedrich_merz_a_cdu_uj_elnoke (2022.07.19.)
- GATHMANN, Florian: *Das destruktive Misstrauensvotum*, Spiegel, 2018.09.25.
<https://www.spiegel.de/politik/deutschland/ralph-brinkhaus-seine-wahl-ist-ein-misstrauensvotum-fuer-angela-merkel-und-horst-seehofer-a-1230045.html> (2022.07.19.)
- GRECZULA Levente László: *Aki jobbra kormányozná a CDU-anythingját – Kicsoda Friedrich Merz?*, Mandiner, 2020.03.03.
https://mandiner.hu/cikk/20200303_friedrich_merz_portre (2022.07.19.)
- GRECZULA Levente László: *Áll a bál Németországban: királycsináló lett az AfD Thüringiában*, Mandiner, 2020.02.06.
https://mandiner.hu/cikk/20200206_thuringia (2022.07.19.)
- GRECZULA Levente László: *Átvette a hatalmat Merz a CDU-ban, de a java még csak most jön*, Mandiner, 2022.02.03.
https://mandiner.hu/cikk/20220203_nemetorszag_cdu_friedrich_merz_keresztenyseg (2022.07.31.)
- GRECZULA Levente László: *Az örök Mutti – leköszön a német kancellár*, Mandiner, 2021.09.26.
https://mandiner.hu/cikk/20210922_az_orok_mutti_angela_merkel_portreja (2022.07.19.)

- Große Mehrheit stimmt für Ehe für alle*, Zeit Online, 2017.06.30.
<https://www.zeit.de/politik/2017-06/bundestag-stimmt-fuer-ehe-fuer-alle> (2022.07.14.)
- HETTYEY András: *Merkel után, AKK előtt: A CDU útkeresése*, Nézőpontok, Stratégiai Védelmi Kutatóközpont, Nemzeti Közszerológati Egetem, 2018.
[https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/SVKK_N%C3%A9z%C5%91pontok_2018_4_Merkel_ut%C3%A1n_AKK_el%C5%91tt%20-%20A_CDU_%C3%BAtkeres%C3%A9se_\(Hettyey%20A.\).pdf](https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/SVKK_N%C3%A9z%C5%91pontok_2018_4_Merkel_ut%C3%A1n_AKK_el%C5%91tt%20-%20A_CDU_%C3%BAtkeres%C3%A9se_(Hettyey%20A.).pdf) (2022.07.29.)
- HETTYEY András: *Tényleg csak Merkel középze húzása okozta a CDU gyengélkedését?*, Azonnali.hu, 2021.12.23.
https://azonnali.hu/cikk/20211223_tenyleg-csak-merkel-kozepre-huzasa-okozta-a-cdu-gyengelkedeset (2022.07.20.)
- JABS, Thorsten: *Historiker Frank Bösch über das C der CDU: „Christlich ist ein dehnbare Begriff“*, Deutschlandfunk Kultur, 2020.06.21.
<https://www.deutschlandfunkkultur.de/historiker-frank-boesch-ueber-das-c-der-cdu-christlich-ist-100.html> (2022.07.11.)
- Kancellárna választották Olaf Scholzot, megalakult az új német kormány*, Magyar Hírlap, 2021.12.08.
<https://www.magyarhirlap.hu/kulfold/20211208-megvalasztottak-olaf-scholzot-nemetszazag-kancellarjanak> (2022.07.19.)
- Keresztény politika*, Kovács K. Zoltán Kutatóintézet, 2020.07.23.
<https://kerdentudaszbazis.hu/keresztény-politika-2/> (2022.07.22.)
- KÖVÉR László előadása a CPAC Hungary Konferencián, Budapest, 2022.05.20.
<https://youtu.be/soWgW1VtyE> (2022.07.10.)
- KRAMP-KARRENBAUER, Annegret: *Es kann keine christliche Politik geben*, Zeit Online, 2019.05.23.
<https://www.zeit.de/2019/22/annegret-kramp-karrenbauer-cdu-vorsitz-christdemokratin-christentum-politik> (2022.07.11.)
- Kramp-Karrenbauer erklärt Trennung von CDU-Vorsitz und Kanzleramt für gescheitert*, Welt.de, 2020.02.10.
<https://www.welt.de/politik/deutschland/article205730443/AKK-erklaert-Trennung-von-CDU-Vorsitz-und-Kanzleramt-fuer-gescheitert.html> (2022.07.13.)
- KÜPPER, Beate –KLOCKE, Ulrich – HOFFMANN, Lena-Carlotta: *Einstellungen gegenüber lesbischen, schwulen und bisexuellen Menschen in Deutschland*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2017.
https://www.antidiskriminierungsstelle.de/SharedDocs/downloads/DE/publikationen/Umfragen/umfrage_einstellungen_geg_lesb_schwulen_und_bisex_menschen_de.pdf?__blob=publicationFile&v=4 (2022.07.30.)
- Laschet wirbt weiter für Jamaika*, Tagesschau, 2021.09.27.
<https://www.tagesschau.de/inland/btw21/laschet-union-streit-103.html> (2022.07.20.)
- Landtagswahl 2021: Endgültiges Ergebnis*, Landeswahlleiter Rheinland-Pfalz, 2021.
<https://www.wahlen.rlp.de/de/ltw/wahlen/2021/> (2022.07.19.)
- LEITHÄUSER, Johannes: *Armin Laschet zum neuen CDU-Vorsitzenden gewählt*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.01.16.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/armin-laschet-zum-neuen-cdu-vorsitzenden-gewaehlt-17149208.html> (2022.07.19.)
- LEITHÄUSER, Johannes – WEHNER, Markus: *Wie Laschet und Spahn ihre Mitbewerber unter Druck setzen*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2020.02.25.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/cdu-vorsitz-armin-laschet-und-jens-spahn-als-team-16650688.html> (2022.07.19.)
- MENKENS, Sabine: *Mitmutterschaft – dieser Plan erleichtert Lesben den Traum von der eigenen Familie*, Welt.de, 2022.02.21.
<https://www.welt.de/politik/deutschland/plus236935273/Mitmutterschaft-statt-Adoption-Dieser-Plan-erleichtert-Lesben-den-Traum-von-Familie.html> (2022.07.31.)

KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA NÉMETORSZÁGBAN

- Merkel erklärt Abstimmung zur Gewissensfrage, Tagesschau, 2017.06.27.
<https://www.tagesschau.de/inland/lehe-fuer-alle-115.html> (2022.07.31.)
- Merkel leitet ihren politischen Rückzug ein, Deutschlandfunk, 2018.10.29.
<https://www.deutschlandfunk.de/verzicht-auf-cdu-vorsitz-merkel-leitet-ihren-politischen-100.html> (2022.07.13.)
- MERZ, Friedrich: *Új idők – új felelősség: Demokrácia és szociális piacgazdaság Németországban a 21. században*, MCC Press, Budapest, 2022. *Mi a kereszténydemokrácia?*, Kovács K. Zoltán Kutatóintézet, 2020.05.21.
<https://kerdemtudasbazis.hu/mi-a-keresztenydemokracial> (2022.07.22.)
- MÜLLER-VOGG, Hugo: *Brinkhaus macht den Weg frei, Merz ist am Ziel*, Cicero, 2022.01.28.
<https://www.cicero.de/innenpolitik/cdu-fraktionsvorsitz-ralph-brinkhaus-friedrich-merz> (2022.07.21.)
- MÜLLER-VOGG, Hugo: *Ist das „C“ in CDU noch zeitgemäß?*, Cicero, 2022.01.25.
<https://www.cicero.de/innenpolitik/historiker-andreas-rodter-union-cdu-christlich-ziemiak> (2022.07.31.)
- MÜLLER-VOGG, Hugo: *Jünger, weiblicher und bunter als unter Angela Merkel*, Cicero, 2022.01.23.
<https://www.cicero.de/innenpolitik/cdu-merz-junger-weiblicher-bunter-parteitag> (2022.07.21.)
- Nagy Milán (szerk.): *Fogalomtár: A kereszténydemokrácia alapfogalmai*, Szent István Intézet, Budapest, 2022.
<https://szentistvanintezet.hu/api/media/sluggfogalomtar-a-keresztenydemokracia-alapfogalmai> (2022.07.22.)
- NÉMETH Árpád: *A CDU új elnöke, a rendíthetetlen konzervatív Friedrich Merz a megújhodásra tett ígéretet*, Index.hu, 2022.01.25.
<https://index.hu/kulfold/2022/01/25/a-rendithetetlen-konzervativ-friedrich-merz/> (2022.07.20.)
- ORBÁN Viktor előadása a CPAC Hungary Konferencia megnyitóján, Budapest, 2022.05.19.
<https://kormany.hu/beszedek-interjuk/miniszterelnok/orban-viktor-eloadasa-a-cpac-hungary-konferencia-megnyitajan-20220519> (2022.07.10.)
- OTTO, Ferdinand: *Ein Rücktritt, der nicht so heißen soll*, Zeit Online, 2021.10.07.
<https://www.zeit.de/politik/deutschland/2021-10/armin-laschet-jamaika-sondierungen-fdp-gruene-ruecktritt> (2022.07.19.)
- PRÖHLE Gergely: *Német tartományi választások – Végzetes lejtőn a CDU?*, Index.hu, 2021.03.15.
<https://index.hu/velemenyl/2021/03/15/nemet-tartomanyi-valasztasok-vegzetes-lejton-a-cdu/> (2022.07.19.)
- PRÖHLE Gergely: *A CDU nyero, de kereszténysége már csak kulturális adalék*, Index, 2021.06.07.
<https://index.hu/velemenyl/2021/06/07/a-cdu-nyero-de-keresztenysege-mar-csak-kulturalis-adalek/> (2022.07.31.)
- RACHEL, Thomas: *Was ist konservativ an der CDU?*, Evangelischer Arbeitskreis der CDU/CSU, 2012.
https://www.eak-cducusu.de/sites/www.eak.cdu.de/files/downloads/veroeffentlichungen_des_bundesvorsitzenden/25_2_2013-15_54_38-konservativ_cdu_idea_spektrum_september_2012.pdf (2022.08.01.)
- RESTLE, Georg: *Maskenaffäre der Union: Transparenz unerwünscht*, Monitor, Das Erste, 2021.03.11.
<https://www1.wdr.de/daserste/monitor/videos/video-monitor-vom--306.html> (2022.07.19.)
- RÓNAY Tamás: *Friedrich Merz a CDU elnökválasztásának esélyese*, Népszava, 2021.11.18.
https://nepszava.hu/3138394_friedrich-merz-a-cdu-elnokvalasztasanak-eselyese (2022.07.20.)
- RÓNAY Tamás: *Teljhatalmat kapott a CDU új elnöke*, Népszava, 2022.01.29.
https://nepszava.hu/3144718_teljhatalmat-kapott-a-cdu-uj-elnok (2022.07.21.)
- ROßMANN, Robert: *Parteitag der besonderen Art*, Süddeutsche Zeitung, 2021.01.16.
<https://www.sueddeutsche.de/politik/cdu-parteitag-cdu-vorsitz-1.5176252> (2022.07.19.)
- RÖDDER, Andreas: *Konzervativ 21.0: A polgári Németország programja*, MCC Press, Budapest, 2021. *Scholz will Ampel-Koalition anführen*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.09.27.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/bundestagswahl/koalitionsverhandlungen-scholz-will-ampel-koalition-anfuehren-17557206.html> (2022.07.19.)
- SPAHN, Jens: *Doppelt hält schlechter*, Zeit Online, 2016.09.11.
<https://www.zeit.de/2016/36/doppelte-staatsbuergerschaft-deutschland-optionsmodell?page=26> (2022.07.14.)

- SPAHN, Jens: *Warum Burka und Niqab nicht zu Deutschland gehören*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2016.08.18.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/jens-spahn-burka-gehoert-nicht-zu-deutschland-14392779.html>
 (2022.07.14.)
- STEPPAT, Timo: „Das ‚C‘ in CDU steht nicht für Christenclub“, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2022.01.29.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/serap-gueeler-das-c-in-cdu-steht-nicht-fuer-christenclub-17763089.html>
 (2022.07.31.)
- SZILVAY Gergely: *Hogyan látják Magyarországot a németek? – Werner Patzelt a Mandinernek*, Mandiner, 2022.05.06.
https://mandiner.hu/cikk/20220506_werner_patzelt_interju_nemet_jobboldal_orban (2022.07.31.)
- Union rutscht unter 20-Prozent-Marke*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.09.07.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/bundestagswahl/umfragewerte-cdu-rutscht-unter-die-20-prozent-marke-17525524.html> (2022.07.20.)
- VATES, Daniela: *CDU-Parteitag: Wer ist das Team von Friedrich Merz?*, RedaktionsNetzwerkes Deutschland, 2022.01.22.
<https://www.rnd.de/politik/cdu-parteitag-wer-ist-das-team-von-friedrich-merz-JIXXI7VB3NBTTB6CT2SGO4E-DYU.html> (2022.07.21.)
- VOGEL, Bernhard: *Der Fall Thüringen*, Die Politische Meinung, LXVI/(2020)3, 91-93.
<https://www.kas.de/de/web/die-politische-meinung/artikel/detail/-/content/der-fall-thueringen> (2022.07.13.)
- VOCK, Rita: *SPD gewinnt die Bundestagswahl 2021*, Bundeszentrale für politische Bildung, 2021.10.04.
<https://www.bpb.de/themen/politisches-system/politik-einfach-fuer-alle/341293/spd-gewinnt-die-bundestagswahl-2021/> (2022.07.20.)
- VOLKMANN, Uwe: *Warum die Ehe für alle vor dem BVerfG nicht scheitern wird*, Verfassungsblog, 2017.07.02.
<https://verfassungsblog.de/warum-die-ehe-fuer-alle-vor-dem-bverfg-nicht-scheitern-wird/> (2022.07.29.)
- VON ALTENBOCKUM, Jasper: *Die Kanzlermacher*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2021.09.27.
<https://www.faz.net/aktuell/politik/bundestagswahl/fdp-und-gruene-nach-bundestagswahl-sie-sind-die-kanzlermacher-17556310.html> (2022.07.19.)
- VON LIEBEN, Mathias: *Merz, Spahn oder AKK?*, Deutschlandfunk.de, 2018.11.01.
<https://www.deutschlandfunk.de/cdu-vorsitz-merz-spahn-oder-akk-100.html> (2022.07.14.)
- Wahl des 8. Landtages von Sachsen-Anhalt am 06. Juni 2021*, Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt, 2021.06.06.
<https://wahlergebnisse.sachsen-anhalt.de/wahlen/lt21/erg/kreis/lt.15.ergtab.php> (2022.07.19.)
- Wahlen im Saarland – Landtagswahl am 27. März 2022*, Statistisches Amt Saarland, Saarbrücken, 2022, 15.
https://wahlergebnis.saarland.de/LTW/SL_LTW_2022_VE.pdf (2022.07.21.)
- What is German ‚Leitkultur‘?*, Deutsche Welle, 2017.
<https://learngerman.dw.com/en/what-is-german-leitkultur/a-38684973#> (2022.07.14.)
- WICKERT, Ulrich: *Söder freut sich über Ehe für alle: „Liebe ist per se segenswert“*, Queer.de, 2020.06.25.
https://www.queer.de/detail.php?article_id=36424 (2022.07.31.)

Szerző:
Nagy Milán

Grafikai tervezés:
Balás Design

Felelős kiadó:
Dr. Máthé Zsuzsa

Szent István Intézet 2022
szentistvanintezet.hu

A tanulmány a Batthyány Lajos Alapítvány támogatásával jelent meg.

